

PROČ A ZA JAKÝCH PODMÍNEK MŮŽE BÝT INTEROGATIVNÍ ZÁJMENO ZÁJMENEM RELATIVNÍM?

Radek Šimík

1 ÚVOD

V tomto krátkém článku bych rád představil základní východiska a výzkumné otázky projektu *From interrogatives to relatives*, řešeného v rámci mé Primusové výzkumné skupiny *Cross-methodological approaches to syntax and semantics (XMASS)*, jejímiž dalšími členy jsou (abecedně) Veronika Kloudová, Klára Matiasovitsová, Adam Pospíšil, Jakub Sláma a Hana Strachonová.¹ V centru pozornosti našeho projektu jsou tázací (interogativní) zájmena a jejich schopnost fungovat jako zájmena vztažná (relativní). V současné době neexistuje uspokojivá syntakticko-sémantická teorie toho, proč a za jakých podmínek se interogativní zájmena mohou stát zájmeny relativními. Základním východiskem je přitom pozorování, že interogativní funkce daných zájmen je primární a relativní funkce je sekundární, resp. odvozená z funkce interogativní. V tomto článku nejdříve stručně načrtnu, jaká data za tímto východiskem stojí, a poté se zaměřím na cíle, které si v naší projektové práci klademe.

2 VÝCHODISKA PROJEKTU

Interogativní zájmena jako *co*, *kde*, *proč* či *který* plní primárně funkci tázací, jejich význam a distribuce je však širší. Čeština je v tomto ohledu obzvláště liberální. Kromě přímých otázek (1a) se interogativní zájmena vyskytují v otázkách nepřímých (1b), v korelativních konstrukcích (1c), ve vztažných větách bez hlavy (1d) (Karlík & Šimík, 2017), ve vztažných větách s lehkou (zájmennou) hlavou (1e) (Karlík, 2017) a konečně také v atributivních vztažných větách, modifikujících nominální fráze (1f). Pro jednodušší referenci k jednotlivým typům konstrukcí uvádím zkratky odvozené z odpovídajících anglických termínů. Kromě zmíněných relativních užití interogativních zájmen lze tato použít i jako morfologický základ pro derivaci zájmen neurčitých (2).

(1) a. [Kde byla teplá voda?]	Q
b. Netuším/Ptal jsem se/Řekni mi, [kde byla teplá voda].	IQ
c. [Kde(koliv) byla teplá voda], tam jsme se vykoupli.	CoR
d. Koupali jsme se, [kde(koliv) byla teplá voda].	FR
e. Bylo plno všude, [kde byla teplá voda].	LHR
f. Bylo plno na všech koupalištích, [kde byla teplá voda].	HR

- (2) někde, nikde, kdesi, kdekoli(v), leckde, bůhví kde, atd.

1 Viz <https://www.radeksimik.eu/minilab.html>.

Takto široká distribuce interogativních zájmen je z kroslingvistického a typologického hlediska spíše výjimkou. Interogativní zájmena sice běžně fungují při derivaci neurčitých zájmen — typ (2) (Haspelmath, 1997), jejich použití ve funkcích relativních je však výrazně omezeno. Relativní užití interogativních zájmen se někdy považuje za rys evropských a geograficky přilehlých jazyků (Comrie, 1998) a tedy rys v zásadě kontaktový, určité rysy (ko)relativního užití interogativních zájmen lze však vysledovat např. i v čínštině (Luo & Crain, 2011), v některých kavkazských jazycích (Polinsky, 2015) a např. v řadě severoamerických a středoamerických jazyků se jedná o produktivní (ko)relativizační strategie (Cable, 2005; Kotek & Erlewine, 2019; Caponigro et al., 2020).

Detailnější morfosyntaktické a kroslingvistické zkoumání (ko)relativních konstrukcí s interogativními zájmeny ukazuje, že užití těchto zájmen v daných konstrukcích se řídí jistými zákonitostmi. Zdá se kupříkladu, že interogativní zájmena v relativní funkci, (1d)–(1f), lze použít pouze v jazycích, v nichž se tato zájmena zpravidla vyskytují *ex-situ* — tedy nikoliv v pozici, v níž by byl kanonicky realizován odpovídající netázací výraz (*in-situ*), nýbrž v pozici iniciální (či výjimečně v pozici druhé); viz Schwartz (1971) či de Vries (2005). Kupříkladu turečtina, v níž se tázací výrazy vyskytují *in-situ* (např. objekt v preverbální pozici, neboť turečtina je OV jazyk), umožňuje užití tázacích výrazů v konstrukcích (1a)–(1c) — viz např. (3), nikoliv však (1d)–(1f). Ve francouzštině, v níž tázací výrazy mohou být jak *ex-situ*, tak *in-situ*, se vztažná zájmena nacházejí pouze *ex-situ*. Také v jazycích, v nichž se nominální hlava vztažné věty nachází uvnitř vztažné věty v pozici *in-situ* (tzv. vztažné věty s interní hlavou), viz např. (4), nebývá tato hlava nikdy doprovázena interogativními zájmeny (Hiraiwa, 2017).²

(3) John kim-i davet-et-ti-yse o gel-di.
 John who-ACC invite-PST-SA DEM come-PST
 ‚Koho(koliv) John pozval, ten přišel.‘ (Demirok, 2017, s. 159)

(4) Junya-wa [Ayaka-ga ringo-o mui-ta -no] -o tabe-ta.
 Junya-TOP Ayaka-NOM apple-ACC peel-PST -NO -ACC eat-PST
 ‚Junya snědl jablka, která Ayaka oloupala.‘ (Erlewine & Gould, 2016, s. 2)

Dále se ukazuje, že možnost užití interogativních zájmen (příp. zájmen s nimi morfologicky příbuzných) v jednotlivých konstrukcích (1) podléhá implikační hierarchii: Má-li jazyk možnost užít interogativních zájmen v atributivní vztažné větě (1f), pak má tuto možnost i ve volných vztažných větách (1d) či vztažných větách s lehkou hlavou (1e) (Lehmann, 1984); má-li tuto možnost v posledně jmenovaných, pak ji má i v korelativních větách (1c) a konečně, má-li ji v korelativních větách, pak ji má i ve větách tázacích (1a/b). Jinými slovy, užití interogativních zájmen ve funkci relativních zájmen v atributivních vztažných větách je typologicky nejvzácnější typ, jakkoliv jej v evropském kontextu považujeme za běžný. Mezi jazyky, které užívají

² Cizojazyčné příklady jsou glosovány v angličtině — v souladu s Leipzig Glossing Rules (Bickel et al., 2015). Gramatické glosy jsou vysázeny malými kapitálkami.

interrogativní zájmena ve vztažných větách bez hlavy — nikoliv však v těch atributivních — patří například středoamerické jazyky (Caponigro et al., 2020). Mezi jazyky schopné užít interrogativní zájmena v korelativních větách — nikoliv však v dalších typech vztažných vět — patří již zmíněná čínština či turečtina. Většina jazyků světa pak používá interrogativní zájmena pouze v tázacích větách (příp. jako základ pro neurčitá zájmena), přičemž i v tom případě platí, že používá-li jazyk interrogativní zájmena v nepřímých otázkách (1b), pak je užívá i v těch přímých (1a). Jazykem, který interrogativní zájmena používá výhradně v přímých otázkách, je kavkazská adygejšťina (Caponigro & Polinsky, 2011). Doložen je konečně i výjimečný případ jazyka — taktéž kavkazská agazínština, který vůbec žádná interrogativní zájmena nemá, resp. „nepotřebuje“ (Arkadijev & Caponigro, v tisku). Hierarchie v (5) shrnuje výše popsané implikace. Platí, že používá-li jazyk interrogativní zájmena (příp. zájmena s nimi morfologicky příbuzná — viz níže) pro určitou konstrukci, pak používá interrogativní zájmena i pro konstrukce nacházející se vlevo od ní na hierarchii v (5).

(5) Q > IQ > CoR > FR/LHR > HR

Daná implikační hierarchie je platná i v oblasti morfologie. V některých jazycích nejsou relativní zájmena s interrogativními identická, nýbrž jsou z nich morfologicky odvozena, příp. jsou s nimi v určitém morfologickém vztahu. Příkladem je bulharština, v níž jsou relativní zájmena systematicky odvozována od svých interrogativních protějšků pomocí postfixu *-to*, srov. interrogativní *kakvo* ‚co / které (neut.)‘ vs. relativní *kakvoto*. Obdobný fenomén lze pozorovat v hindštině, v níž relativní zájmena nejsou derivována z interrogativních, avšak obě řady sdílejí morfologický základ, přičemž interogativa jsou tvořena prefixem *k-* a relativna prefixem *j-*; srov. interrogativní *kaisaa* ‚jak‘ vs. relativní *jaisaa*. Co se týká zmíněné implikační hierarchie, pak platí, že má-li jazyk specifické, s interogativem morfologicky příbuzné relativní zájmeno v korelativních větách, pak takové zájmeno užívá i u dalších typů relativních vět. Bulharština i hindština patří obě do této kategorie. Dále platí, že má-li jazyk daný typ relativního zájmena u vztažných vět bez hlavy, pak je užíváno i ve vztažných větách s hlavou — nikoliv však nutně u korelativních vět. Např. v maďarštině jsou relativní zájmena ve vztažných větách bez hlavy i s hlavou odvozena od interogativ pomocí prefixu *a-*, srov. interogativní *hol* ‚kde‘ vs. relativní *ahol*, v korelativních větách však může být užito formy jak interogativní, tak relativní. Poslední typ jazyka reprezentuje němčina, v níž jsou interogativní zájmena (např. *was* ‚co‘) používána ve všech konstrukcích s výjimkou atributivních vztažných vět, v nichž je použito zájmeno relativní, v daném případě morfologicky shodné se zájmenem demonstrativním (*das*). Z hlediska hierarchie v (5) lze tak říct, že používá-li jazyk specifickou relativní formu zájmen — ať už odvozenou od interogativ nebo od základu s interogativy společnou — pro určitou konstrukci, pak používá tuto formu i pro všechny konstrukce nacházející se vpravo od ní na hierarchii v (5).

Hierarchie (5), která podmiňuje užívání interogativních či s nimi morfologicky příbuzných zájmen v (ko)relativních funkcích, se jeví být platná také z dalších lingvistických hledisek, např. z diachronního, kdy rozšiřování funkčního pole interogativních zájmen probíhá od otázek přes korelativní věty až k větám vztažným (Belyaev & Haug,

2014). Existující důkazy z jazykového osvojování — ač nepřiliš bohaté — jsou s danou hierarchií také konzistentní — děti se nejdříve naučí užívat interogativní zájmena v otázkách a až později v relativních konstrukcích (např. Guasti & Shlonsky, 1995).

3 CÍLE PROJEKTU

V projektu si klademe několik dílčích cílů. Coby hlavní řešitel pracuji na nové syntakticko-sémantické teorii relativních zájmen, jejímž cílem je zachytit zobecnění zmíněná v oddílu 2. Východiskem je přitom hypotéza, že klíčovým konceptem, který hraje roli při sémantickém a morfosyntaktickém odvozování relativních zájmen z interogativních, je koreference, resp. zvláštní druh anaforického (příp. kataforického) odkazování. Podle standardní a široce uznávané sémantické teorie doplňovacích otázek (Hamblin, 1973) označují interogativní zájmena množinu entit, které by mohly být denotací informačního ohniska následné odpovědi. Interogativní zájmeno ve funkci relativního pak navíc značí, že daná množina je nějakým způsobem anaforicky či kataforicky vztažena k jiné množině entit, příp. jiné entitě — ať už referentu demonstrativa v korelativních konstrukcích či denotátu nominální hlavy atributivní vztažné věty.

Hana Strachoňová se ve svém projektovém výzkumu zaměřuje na vyjadřování interogativních a relativních konstrukcí v českém znakovém jazyce. Podle dosavadního, dosud nepublikovaného šetření se zdá, že český znakový jazyk používá interogativní zájmena pro tvorbu otázek a do omezené míry korelativních konstrukcí, nikoliv však pro další typy relativních vět. O otázkách a vztažných větách v českém znakovém jazyce je známo doposud velmi málo, očekáváme tedy, že výsledky budou přínosné nejen z hlediska jazykové teorie, nýbrž i jazykového popisu. Z metodologického hlediska Hana Strachoňová pracuje s neformálním korpusem, který je k dispozici v rámci online slovníku Dictio, a do budoucna plánuje produkční experiment.³

S Klárou Matiasovitsovou zkoumáme, jak se užívání interogativních zájmen vyvíjí u dětí při jazykovém osvojování. Za pomocí korpusu CHILDES — českého (Chromá et al., 2020) a vybraných anglických — anotujeme interogativní zájmena z hlediska konstrukcí, jež utvářejí. Naší hypotézou je, že osvojování bude probíhat v pořadí uvedeném v hierarchii (5). Současně kontrolujeme, do jaké míry je osvojování ovlivněno vstupní frekvencí daných konstrukcí — tedy jak jsou tyto konstrukce užívány rodiči.

S Adamem Pospíšilem se zabýváme vyjadřováním (ko)relativních konstrukcí v různých arabských varietách. Arabské jazyky jsou z hlediska našeho projektu zajímavé jednak tím, že kolísají v možnosti užití interogativních zájmen pro relativizační účely, a jednak tím, že kolísají v užívání interogativních zájmen *ex-situ* vs. *in-situ*, s tím, že některé variety mohou volit mezi oběma variantami. Arabština tak poskytuje ideální materiál pro ověření a příp. další empirickou podporu zobecnění formulovaných v oddílu 2. Vzhledem k relativní náročnosti získání kvalitních korpusových dat pro vesměs mluvené arabské variety se spoléháme zejména na konzultace s rodilými mluvčími.

³ Slovník Dictio je k dispozici zde: <http://www.dictio.info/>.

S Veronikou Kloudovou vytváříme kroslingvistickou databázi interogativních zájmen, jejich morfologických podob a jejich užívání v jednotlivých konstrukcích. Cílem je ověřit platnost výše zmíněného morfologického zobecnění. Tento výzkum má také přispět k tvorbě sémantické a morfosyntaktické (resp. nanosyntaktické; Starke, 2009) teorie (ko)relativních zájmen. Při práci vycházíme jednak z publikovaných zdrojů — gramatik a odborných publikací — a data doplňujeme na základě konzultací s rodilými mluvčími.

S Jakubem Slámou se zaměřujeme na různé relativizační strategie v češtině. V současné době zkoumáme atributivní vztažné věty uvozené výrazem *jak* (*ta hospoda, jak jsme v ní včera byli*). Pomocí analýzy korpusu ORAL chceme zodpovědět otázku, jak se vztažné věty s *jak* liší od vztažných vět uvozených interogativním/relativním zájmenem *který* a zejména pak od hovorových vztažných vět uvozených nesklonným výrazem *co*. Obecnější otázkou pak je, které faktory motivují udržování celé řady různých relativizačních strategií v jednom jazyce — konkrétně v češtině, která je v tomto ohledu velmi bohatá.

4 ZÁVĚR

Cílem výzkumné skupiny *Cross-methodological approaches to syntax and semantics* (XMASS) je vytvořit výzkumné prostředí, v němž jsou aplikovány při studiu syntaxe a sémantiky různé metody — od klasické elicitace jazykových dat od rodilých mluvčích či z publikovaných odborných zdrojů, přes analýzu jazykových korpusů, až k metodám experimentálním — a v němž je dán prostor různým teoretickým přesvědčením — od generativní gramatiky a formální sémantiky až po konstrukční gramatiku či přístup založený na užívání (*usage-based approach*). Doufáme, že projekt *From interrogatives to relatives* není jediným, nýbrž jen prvním, který je v rámci výzkumné skupiny řešen.

REFERENCE

- Arkadiev, P., & Caponigro, I. (v tisku). Conveying content questions without wh-words: Evidence from Abaza. *Proceedings of Sinn und Bedeutung 25*.
- Belyaev, O., & Haug, D. (2014). The genesis of wh-based correlatives: From indefiniteness to relativization. Presented at *Sinn und Bedeutung 19*, Göttingen, September 2014.
- Cable, S. (2005). Free relatives in Tlingit and Haida: Evidence that the mover projects. Manuscript, MIT, Cambridge, MA.
- Caponigro, I., & Polinsky, M. (2011). Relative embeddings: A Circassian puzzle for the syntax/semantics interface. *Natural Language & Linguistic Theory*, 29(1), 71–122.
- Caponigro, I., Torrence, H., & Zavala, R. (Eds.). (2020). *Headless Relative Clauses in Mesoamerican Languages*. New York, NY: Oxford University Press.
- Comrie, B. (1998). Rethinking the typology of relative clauses. *Language Design*, 1, 59–85.
- Demirok, Ö. (2017). A compositional semantics for Turkish correlatives. In: A. Kaplan, A. Kaplan, M. K. McCarvel & E. J. Rubin (Eds.), *Proceedings of WCCFL 34* (s. 159–166). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.

- Erlewine, M. Y., & Gould, I. (2016). Unifying Japanese relative clauses: Copy-chains and context-sensitivity. *Glossa: a journal of general linguistics*, 1(1), 51.
- Guasti, M. T., & Shlonsky, U. (1995). The acquisition of French relative clauses reconsidered. *Language Acquisition*, 4(4), 257–276.
- Hamblin, C. L. (1973). Questions in Montague English. *Foundations of Language*, 10(1), 41–53.
- Haspelmath, M. (1997). *Indefinite pronouns*. Oxford: Oxford University Press.
- Hiraiwa, K. (2017). Internally headed relative clauses. In: M. Everaert & H. van Riemsdijk (Eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Syntax, Second Edition*. John Wiley & Sons.
- Chromá, A., Smolík, F., & Matiasovitsová, K. (2020). Chromá Czech corpus. *CHILDES Talkbank*.
- Karlík, P. (2017). Vztažná věta s lehkou hlavou. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z [https://www.czechency.org/slovník/VZTAŽNÁ VĚTA S LEHKOU HLAVOU](https://www.czechency.org/slovník/VZTAŽNÁ_VĚTA_S_LEHKOU_HLAVOU).
- Karlík, P., & Šimík, R. 2017. Vztažná věta bez hlavy. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z [https://www.czechency.org/slovník/VZTAŽNÁ VĚTA BEZ HLAVY](https://www.czechency.org/slovník/VZTAŽNÁ_VĚTA_BEZ_HLAVY).
- Kotek, H., & Erlewine, M. Y. (2019). Wh-indeterminates in Chuj (Mayan). *Canadian Journal of Linguistics*, 64(1), 62–101.
- Lehmann, C. (1984). *Der Relativsatz*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Luo, Q., & Crain, S. (2011). Do Chinese wh-conditionals have relatives in other languages? *Language and Linguistics*, 12(4), 753–798.
- Polinsky, M. (2015). *Tsez syntax: A description*. Manuscript, Harvard University, Cambridge, MA.
- Schwartz, A. (1971). General aspects of relative clause formation. In: *Working Papers on Language Universals* 6 (s. 139–171). Stanford, CA: Stanford University.
- Starke, M. (2009). Nanosyntax: A short primer to a new approach to language. In: P. Svenonius, G. Ramchand, M. Starke & K. T. Taraldsen (Eds.), *Tromsø Working Papers on Language and Linguistics: Nordlyd 36.1 [Special issue on nanosyntax]* (s. 1–6). Tromsø: CASTL.
- de Vries, M. (2005). The fall and rise of universals on relativization. *Journal of Universal Language*, 6(1), 125–157.

Radek Šimík | Ústav českého jazyka a teorie komunikace

<radek.simik@ff.cuni.cz>